

БЕЗСМЪРТНОТО ДЕЛО НА БОЯН ПЕНЕВ

ЕЛКА КОНСТАНТИНОВА

С течение на времето неговите заслуги в литературознанието и литературната критика изглеждат все по-безспорни, все по-значителни, въпреки че съвременната ни литературноисторическа и критическа мисъл се разви и отиде много по-напред през този половин век, който ни дели от трагичната му смърт.

Независимо от грешките в методологията на Боян Пенев, независимо от пораженията му в някои анализи и оценки на литературните явления приносът му в родната ни литературна наука е огромен. Той създаде нов етап в творческото мислене, издигна на европейско ниво българската изследователска мисъл. Без неговото крупно дело не можем да си представим по-нататъшното развитие и днешното високо равнище на националната ни литературна история и критика.

Монографичните му изследвания върху българските писатели, студиите и статиите му за полския романтизъм и за съвременната българска интелигенция и литература, печатани в сп. „Мисъл“, в Списание на БАН, в Годишника на Софийския университет, в сп. „Демократически преглед“, в сп. „Златорог“ и т. н., забележителната му книга за Бетховен, съкратената му история на българската литература и най-вече незавършената му четири томна история на новата българска литература го налагат като модерен учен от световна величина и като критик от нов тип. Те са ценен влог в българското литературознание, солидна основа за бъдещото му развитие, мощен импулс за разширяване кръгозорите и стремежите на творческата ни интелигенция.

От 20-те години до днес всички наши литературоведи се учат от Боян Пенев — от научните му завоевания и от грешките му. Най-силно ни респектира и възхищава мъжествената му творческа воля за всеотдаен труд и културно строителство, безкомпромисната му позиция в литературния живот, смайващата му ерудиция, вискателността и самокритичността му. За нас днес е най-важна борбата, която той води за задълбочаване и облагородяване на българската духовност.

„Желал бих нашите потомци да си спомнят не за довършените ни и незавършени дела — изповядва Боян Пенев, — а за волята, вложена в тях. Ще имат ли право да ни съдят някога онези, които не са имали нашата воля, които не са ни превъзможнали с волята си? Аз не бих желал техния съд. Зад историята има нещо, за което не е достатъчен един обикновен поглед. Това е животът ни и който не го съзре, няма право да ни съди.“

Не бива да забравяме тази съкровена изповед от дневника на големия учен, когато даваме оценка на крупното му научно и критическо дело. Не бива да забравяме изключителната творческа воля на забележителния творец, който не само сериозно и задълбочено е изследвал и оценявал българската и славянските литератури, не само е възпитавал студенти и учители, изграждал търпеливо и упорито бъдещи литературни работници, не само непрестанно е увеличавал

Тази открита честност на незаменимия учен и на големия човек е най-рядка ценност в литературния ни живот, където всеки се поддава на изкушението да похвали приятеля си и да наругае противника си, където мнозина се ръководят от конюнктурата и правят компромиси със съвестта си. . . В толкова трудното и опасно поприще на литературната критика неговата неподкупност и прямота са едно от изключенията. Той е чист като кристал, свободен и горд като олимпиец. В критическата си дейност проявява естетизъм, не крие привързаностите и пристрастията си, произнася сурови, дори безапелационни присъди (статията му „За литературния плут“ срещу Людмил Стоянов в сп. „Златорот“, 1922 г., кн. II, с. 103—149), греша в оценките си за някои литературни явления (отношението му към Иван Вазов и Алеко Константинов), не е в състояние да разбере дори такава явление като Николай Лилиев, въпреки че той е може би най-близкият му приятел. . . , но и когато утвърждава, и когато отрича, Боян Пенев е винаги дълбоко убеден, винаги пише под диктовката на чистата си съвест и неподкупния си дух. „В минути на вдъхновение той постига силата на пророк и с пророческа яснота тръби нови истини“³, благодарение на честността и убедеността си в това, което пише. Вдъхновеният му ум черпи сили не само от натрупаните огромни познания върху литературното развитие, не само от предаността към българската култура и литература, но и от неограничаваната с нищо волност на духа и откровеност на душата.

В писмата му до Лилиев прозира отчуждеността му от лицемерието на литературните среди и отвращението му от обществения живот на буржоазна България, както и душевният му аристократизъм, който го принуждава да живее в изолация и самота. „През целия му живот, както в живота на Словацки, когото той така възторжено обичаше, меланхолията и самотността бяха постоянни спътници. Напразно той се мъчеше да разкъса пръстена, да излезе от своето уединение и да се слее с нас: неговият душевен аристократизъм го обричаше на вечна самота.“⁴ Но силният характер на Боян Пенев успява да превърне избухванията на страстите и резигнацията си в гравидна интелектуална енергия.

„Нешастието е — пише Боян Пенев до Лилиев, — че съм се родил в България и че не мога и не искам! да побеждавам винаги възмущението си. Най-сетне аз бих могъл да стоя настрана, да се правя, че не обръщам внимание на нищо, че всичко наоколо ми е безразлично — това е най-лесното. В същност повечето от нашите хора в нищо не се намесват активно, предпочитат да бъдат зрители и да си дават вид, че на всичко гледат отвисоко. Най-много може само да се шепне, че това не заслужава внимание, че онова трябва да се премълчи, че е унижително да се пише за едни-кого си. Омръзна ми да гледам малодушие и безхарактерност наоколо. Аз не мисля, че искреното възмущение от нашата действителност може да ни унижи. Опасното е, когато престанем да чувстваваме онова зло, което трови целия ни духовен живот — или пък когато го виждаме и го търпим и се примиряваме с него.“⁵

Личната творческа драма на Боян Пенев е в същност драмата на създаването и развитието на българската критика в ония тежки и унижителни условия, в които е трябвало да просъществува нашата творческа интелигенция в миналото. Но личности като Боян Пенев с изключителната си творческа воля са преодолявали дори непреодолимото. „Гневът и възмущението — пише той в едно от писмата си до Лилиев — са ме накарали да скъсам връзките си почти с всички — и с тия, които са ми били някога много близки — аз вярвам, че съм чужд за тая среда, че едва ли има нещо общо между мен и нея. Не ме разбират дори тия, които се считат мои добри приятели. Познавам много добре не само собствените си сла-

³ Н. Лилиев. На гроба на Боян Пенев. — В: Съчинения. Т. III. 1964, С., с. 41.

⁵ Писмото е писано в София на 23 януари 1922 г.

бости, но и техните, знам какво върша и защо го върша и какви ще бъдат резултатите от всяка моя постъпка. Никой не би могъл да бъде към мене тъй жесток, както съм жесток аз сам към себе си. И ако много от силите си не съм посветил на ония хубави и далечни цели, от които никога не съм се отричал, за това не е виновен моя темперамент. Старал съм се да вложа нещо хубаво и благородно в основата на всичко, което върша. Аз си имам свой свят и никоя зла сила не е в състояние да ме откъсне от него. Нито себе си забравям, нито обетите, които съм дал пред себе си. Не пиша против тоя или онзи, за да дам някакво значение на неговата нищожна личност и в същото време да унижа себе си. Интересува ме не тая личност, а злото, което тя възплачва, интересува ме със своята типичност, общост — не на нея самата се спирам, а на симптоматичното в нейните прояви. Ако аз не се привързвам към ценните личности, които срещам понякога, няма ще ме принизят до себе си нищожествата?..“

Със съзнанието, че осъществява една велика апостолска мисия в културния живот на родината си, Боян Пенев още от началото на века се заема с най-съществените проблеми на българската литература и извършва истински духовен подвиг, написвайки първата по рода си, най-обемна и изчерпателна история на възрожденската ни литература. Това са неговите блестящи университетски лекции, издадени в четири тома след смъртта му от неговия ученик Борис Йоцов. Тази история на новата българска литература, макар и незавършена поради ранната смърт на автора, и днес има изключителна стойност; в нея Боян Пенев разгръща оригиналните си възгледи върху развитието на българската литература. Тази „истинска научна епопея върху развой на нашата литература“ — по думите на Тончо Жечев — написана в духа на културноисторическата школа, е единствен по рода си опит да се обхване цялостно националното ни духовно развитие от Паисий Хилендарски насам, да се осветли и оцени делото на всички наши възрожденски писатели, без да се пропусне нито една проява на жива просветителска мисъл, нито едно творческо усилие. Широтата и дълбочината на изследователския поглед тук се съчетават с проникновено разбиране и емоционално съпреживяване на големите идеи, които движат националния ни живот.

Боян Пенев се стреми да разглежда всестранно литературния процес откъм идеологическата, социологическата, психологическата, нравствената и естетическата страна, а при анализа на отделните произведения — да изчерпва проблемите на традициите и новаторството, на поетиката и структурата; еднакво внимание отделя на темите, подхода, стила на писателите, както и на биографиите им и на обществената среда, която ги формира. Въпреки очевидния еkleктизъм в методологията му изследователските му трудове са предельно изчерпателни, солидни, концепционални, с необикновено богата фактология.

Още с появата си на литературното поприще в началото на нашия век този достоен ученик на проф. Иван Шишманов и верен последовател на културната традиция на Пенчо Славейков се налага с всестранный си подход към литературните явления, с възкателността си и с високите си критерии за идейност и художественост. Особено ценни черти в неговите литературноисторически студии са: разбирането на литературознанието като неизменна част от самоопознавателния процес на нацията, чувството за приемственост и традиция, разработването на културно-философски принципи, разглеждането на литературния процес в неговата непрекъсваемост и в диалектичността му връзка с общественния живот. Детайлните му литературоведчески анализи, изчерпателните му, вдъхновено написани характеристики на Паисий Хилендарски, П. Р. Славейков, Иван Богоров, Любен Каравелов и Христо Ботев остават завинаги в нашата литературноисторическа наука като образци на истинска научна осведоменост и добросъвестна творческа преоценка. В неговите лекции върху новата българска литература

няма и помен от компилация, всичко в тях е неповторимо, живо, темпераментно защитено и осмислено с идеите на националните борби и възжеления; отзвук е от един силен и тревожен творчески дух.

Дори когато през 20-те години робува на превзети чужди тези и грешки в оценките и тълкуването на съвременния си литературен процес, Боян Пенев пак е ярък, интересен, артистичен, провокиращ възражения и размисли. Мисълта му е оригинална и силна дори когато върви в напълно погрешна посока. Тъй като всичко у него е мащабно, и грешките му са невероятни, почти абсурдни от наше днешно гледище. Само с пълно заслепление от естетиката на символизма можем да си обясним пренебрежителното му отношение към прозата на Елин Пелин и стиховете на Христо Смирненски, към най-мъдрата българска книга „Записки по българските въстания“...

Особено поучителни са неговите грешки, защото се дължат на „страшната за нашето време позиция на естет“ (по думите на Антон Страшимиров), на предпоставени тези, които не отговарят на съответния литературен материал (статииите му от 20-те години в сп. „Златорог“: Основни чърти на днешната ни литература, 1921, кн. 4—5 и Превъплъщенията на Бай Ганя, 1923, кн. 1, на откъсването му от сложната динамика на съвременния литературен живот.

В презрението си към нездравите прояви на литературните среди Боян Пенев стига до крайност — напълно се изолира от непосредствената, живата творческа атмосфера на двадесетилетието. Съзнателното бягство от живота му пречи да разбере новите процеси в поезията и прозата ни след войните и особено след Септемврийското въстание от 1923 г. Вглъбяването му в духа на полската литература и особено на полския романтизъм и мистицизъм също го отдалечава от националните художествени проблеми на времето. „Боян Пенев се поддаде на модните литературни тенденции, особено силни тогава в полската литература, която той обичаше и познаваше, отстъпи от собственото си гледище за самобитния характер на нашата литература, развито със замаха и широта при разглеждане на нейния исторически развой.“⁶

Писмата, които Боян Пенев пише през есента на 1923 г. от Краков и Варшава до Николай Лилиев, свидетелствуват, че дълбоко е потънал в полските проблеми и болезнено засилва резигнацията си от българския живот: „... Работя, когато мога — но нямам никакво желание да печатам, — дори и след твоите комплименти. Бетховен лежи погребан в чекмеджето ми. Така съм съвсем спокоен. Не бих бил така спокоен, ако знаех, че някой друг чете тая книга. С нашия читател и писател струва ми се никога не съм имал нищо общо. Тъй отблизо го виждам, че нямам никакво желане да бъда интимен с него. И когато го видя да чете моя статия — а особено да се възхищава от нея, — ще ми се да дръпна книгата от ръцете му и да запратя и нея и него по дяволите. . .“ Или в друго писмо от Краков: „Какво ще кажеш, Николай, да дойда ли и в Германия? Не искам. Много българи има там. А ти, мой бедни, как се разправяш с тая българска среда? И ти уж си отишъл на чужбина! А то — събрали са се там всички литературни гниди и клюкарни. . .“ По това време в Мюнхен е събрана цяла колония от български интелектуалци, като Константин Щъркелов, Дечко Узунов, Райко Алексиев, Чавдар Мутафов, Фани Попова-Мутафова, Иван Пенков, Елисавета Багряна, Георги Райчев, Светослав Минков, Владимир Полянов, проф. Милетич със семейството си и др. Гордата поза на избраник сред „литературните гниди“ пречи на Боян Пенев да се ориентира правилно в своето сложно съвремие.

Но въпреки всичко литературнокритическите му статии и днес имат над нас силно въздействие — то се дължи на страстната му убеденост, на фанатичната му

⁶ Тончо Жечев. Боян Пенев. Предговор към книгата „Изкуството е наша памет“, Избрани статии на Боян Пенев, Варна, 1978, с. 15.

упоритост. Той не може да пише никога безстрастно и равнодушно. Неукротимата му енергия и борческата му воля избухват с най-голяма сила именно в критическите му студии и статии, където неговото творческо въображение, неговият свят на идеи и преживявания е не по-малко богат и привлекателен, отколкото светът на писателите, за които пише. Зашто самият той е истински творец, а не хладен и разсъдъчен научен работник, потънал в сенките на миналото и в праха на архивите. Всичко, до което се докосне, добива живот и одухотвореност, превръща се в аргумент на концепционалното му виждане.

И като литературен критик, и като литературен историк той разкрива ценностите на собствения си творчески дух. Тълкувайки литературните явления от миналото и от съвременността, трогва и въодушевява, защото живее с идеалите за бъдещото културно развитие на народа си, с вяра, че нашата художествена култура ще става все по-мощен фактор в духовното развитие на Европа.

Най-ценни у Боян Пенев са нравствеността и възвишената устременост на мисълта и чувството, усилията му да издигне естетическите критерии и равнището на българския културен живот. В тази насока е мобилизирал и таланта си, и познанията си, и вдъхновения си труд. Импулсира го съзнанието за величието на апостолската му мисия, за високата отговорност, която е поел пред националната ни култура.

Усилията и делото му са безсмъртни.